



### Література

1. Абдумомунов А.А. Формирование правосознания работников органов внутренних дел: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Академия Министерства внутренних дел России. - Москва, 1995. - 166 с.
2. Васькович Й. Про що свідчать результати соціологічного дослідження // Право України. - 1994. - № 1-2. - С. 20-22.
3. Евпалова Н.Ю. Правосознание молодёжи: теоретический и социальный аспекты: Дис...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Самарская государственная экономическая академия. - Самара, 2000. - 176 с.
4. Ишильдина Г.Р. Правосознание молодёжи: проблемы становления и эволюции в современных условиях. Автореф. дис.канд. юрид. наук. - Казань, 2002. - 21 с.
5. Ключкова А.В. Правовое сознание студенческой молодёжи: результаты криминологических исследований // Вестник Московского университета. - 1998. - Серия 11. Право. - № 1. - С. 78-89.
6. Миньковский Г.М., Мидлер Н.И. Некоторые методические и организационные вопросы изучения правосознания младших подростков и совершенствования их правового воспитания // Вопросы эффективности правового воспитания (Сборник научных трудов). - М.: Б.и., 1977. - 195 с.
7. Раднаева Э.Л. Правосознание несовершеннолетних правонарушителей и источники его криминогенной деформации (по материалам республики Бурятия): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Научно-исследовательский институт проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Российской Федерации - Москва, 1999. - 172 с.
8. Соломатина Т.Б. Проблемы формирования правосознания молодёжи // Дополнительное образование. - 2001. - № 5. - С. 37-39.
9. Широ С. В. Формирование у старшеклассников правосознания в обучении гуманитарным дисциплинам: Дис... канд. педаг. наук: 13.00.01/ Волгоградский государственный педагогический университет. - Волгоград, 1999. - 221 с.

Стаття рекомендована до друку кафедрою теорії та історії держави і права  
Львівського національного університету імені Івана Франка  
(протокол № 4 від 21 жовтня 2003 р.)



**Верник О.І.,**  
асистент кафедри теорії та історії  
держави і права Київського національного  
університету імені Тараса Шевченка

### ПРОБЛЕМАТИКА МЕЖ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.М. КОВАЛЕВСЬКОГО

Видатний український правник Максим Максимович Ковалевський народився в 1851 році в заможній дворянській сім'ї в Харківській губернії Російської імперії. В 1872 році М. Ковалевський закінчив Харківський Університет і з метою підготовки до захисту магістерської



дисертації вирушив до Західної Європи вивчати проблематику англійської адміністративної системи. Протягом тривалого часу навчався в Берліні, Парижі, Лондоні. Повернувшись до Російської Імперії, М. Ковалевський в 1877 році стає доцентом, а в 1880 році – професором державного права і порівняльної історії права в Московському Університеті. В 1887 році, отримавши репутацію небезпечного радикала, “за отрицательное отношение к русскому государственному строю” був звільнений з кафедри. Після цього був змушений залишити Росію. З 1888 року М. Ковалевський читає курс лекцій з теорії та історії права в Стокгольмі, Оксфорді, Брюсселі, Чикаго. Зберігаючи зв’язки з ліберальною російською еміграцією, М. Ковалевський починає займатися і українською проблематикою, активно виступає проти переслідувань російським царизмом української культури та мови. Цікаво зазначити, що заснувавши Російську вищу школу суспільних наук в 1901 році в Парижі, Ковалевський вводить в шкільну програму курс з історії України і запрошує читати цей курс М. Грушевського. Повернувшись в 1905 році в Російську імперію, у 1906 році М. Ковалевський обирається від рідної Харківщини в Державну Думу. З 1907 року М. Ковалевський вже у складі Державної Ради намагається провести в життя свої ідеї перебудови імперії за принципом автономії неросійських народів. В цей період М. Ковалевський співробітничав з українською фракцією в Думі, стає головою допомогового товариства ім. Т. Шевченка у Петербурзі, очолює редакцію енциклопедичного видання “Український народ в минулому і майбутньому”. В подальшому, зосередившись на своїй науковій роботі, Ковалевський все ж таки продовжує займатися політичною і культурно-просвітницькою діяльністю аж до своєї смерті в 1916 році, будучи вже дійсним членом Санкт-Петербурзької академії наук.

Щодо загальної постановки проблеми, то в своєму дослідженні мені б хотілося зупинитися на внеску М. Ковалевського саме у проблематику меж державної влади, адже цей внесок, безумовно, є безцінним. Серед цілей статті слід виділити: привертання уваги правничої громадськості України до спадщини нашого великого співвітчизника, наочну презентацію застосування порівняльно-історичного методу наукового дослідження М. Ковалевським, наголос на міжнародно-правовому аспекті обмеження державної влади, аналіз дослідження М. Ковалевським ролі та місця різноманітних суспільних союзів у контексті проблематики встановлення меж державної влади.

М. Ковалевський підняв цілі пласти знань в галузі юриспруденції, в таких галузях як етнографія, соціальна історія, він узагальнив і переосмислив їх, і, як наслідок, прийшов до абсолютно новаторських і глибоко наукових висновків, які, безсумнівно, й зараз мають

<sup>1</sup> Див.: Ковалевский М.М. Ученый, государственный и общественный деятель и гражданин: Сб. статей. – Пг., 1917; Тимирязев К.А. Памяти друга. Из воспоминаний о М.Ковалевском // Летопись. - № 8. – 1916. – С. 211-225.; Котляревский С. Максим Максимович Ковалевский. Отчет о состоянии и действиях Московского университета за 1916 г. – М., 1917. – С.3-27.; Ковалевский М.М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. - № 1. – 1895. – С. 61-80.; Ковалевский Максим Максимович. – в кн: Русские Ведомости. 1853–1913. Сб. статей. СПб., 1913. – С. 83-84; Ковалевский Максим Максимович. – в кн: Материалы для биографического словаря действительных членов Академии Наук. Ч. 2. – Пг., 1917. – С.311-322.; Ковалевский Максим Максимович // Словарь членов общества любителей российской словесности при Московском университете. 1811-1911. М., 1911. – С. 141.; Ивановский И. М.М. Ковалевский. // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. 66. – декабрь. – 1916. – С.102-123.; Дерман А. Первая лекция // Вестник Европы.- № 5.- 1916.- С. 189-191.; Виноградов П.Г. Максим Максимович Ковалевский // Известия АН.- №13.- 1916.- С. 1163-1170.; Арсеньев К.К. М.М. Ковалевский // Вестник Европы. - № 4. - 1916. - С.V-X.; Анучин Д.Н. Памяти М.М. Ковалевского // Этнографическое обозрение. – №1-2. – 1916. – С.1-16.; Савин А. М.М. Ковалевский как историк // Исторические известия. – №1. – 1916. – С.170–183.



невичерпне практичне значення. На жаль, незважаючи навіть на 150-ту річницю з дня народження видатного українського правника, яка виповнилася у 2001 році, його наукова юридична спадщина й досі залишається практично забутою. Принаймні, публікації з аналізом творчої правничої спадщини Ковалевського практично відсутні за сучасних умов, що складає дуже великий контраст з дореволюційними дослідженнями творчості українського вченого та багаточисельними його публікаціями<sup>1</sup>. У той же час слід зазначити, що це відбувається на фоні певного відродження інтересу до Ковалевського, поки до як до видатного соціолога, про що свідчить хоча б факт проведення 7-ої Міжнародної наукової конференції “Харківські соціологічні читання-2001”, яка була присвячена 150-річчю з дня народження випускника Харківського університету М. Ковалевського.

Автор статті вказує на те, що Ковалевський критично ставився до пануючих в його час “природно-правової” та “позитивістської” правових шкіл. Висуваючи “мету держави” в якості специфічного обмежувача державного втручання в життя суспільства, прихильники природно-правової доктрини мимоволі прагнули надавати, фактично, суб’єктивним правовим ідеалам безпосереднє юридичне значення. Застосовуючи власноруч розроблений історико-порівняльний метод дослідження, Ковалевський зазначає, що “... про цілі держави нема необхідності говорити, але є необхідність говорити про межі державного втручання. І не важко показати, що з цього питання безумовних істин сказати не можна. Те, що було добрим на певному ступені культури, стало поганим на іншому ступені розвитку. Разом з процесом розвитку суспільства змінювалося відношення держави до того, які сфери суспільства та особистого життя громадян підлягають її втручанням і які не підлягають”<sup>2</sup>. З іншого боку Ковалевський і не догматизує позицію юридичних позитивістів, усвідомлюючи, що констатація необмеженості державної влади та повна відмова від морально-етичних позицій по відношенню до вимог обмеження державної влади зі всією неминучістю приводить юристів в реакційно-консервативний табір. Наприклад, як це сталося в Німеччині, де прихильники позитивістської правової школи опинилися в лавах апологетів пруського абсолютизму.

Ковалевський, на думку автора, першим серед дослідників XIX століття в проблематиці меж державного втручання звернув увагу на міжнародно-правовий аспект. Він висловлює думку про міжнародне право як обмежувача державної влади, перетинаючись в думці із швейцарським мислителем XVII століття Емером де Ваттелем. М. Ковалевський, зокрема, вказує: “Хоча самовизначеність і складає суттєву ознаку державної влади, але є деякий контроль і за цією самовизначуваною владою, контроль зі сторони міжнародного союзу... Міжнародні інтереси вимагають, щоб ця самовизначеність, хоча б до певної міри була звужена”<sup>3</sup>.

Український дослідник проблематики меж державної влади приходять до дійсно нових ідей, які відкривають й інші шляхи щодо вирішення традиційних проблем. “Треба відзначити, що це питання (про межі державної влади – О.В.) звичайно звужують, зводячи його до питання про відношення держави до особистості, до індивіда”<sup>4</sup>. І це, дійсно, була вада, властива не тільки теоретикам природно-правової школи (Гумбольдт, Молінарі, Констан). Ковалевський вважає, що використання порівняльно-історичного методу дослідження неминуче призводить нас до думки, що “розширення функцій держави не мало завжди своїм наслідком скорочення сфери автономії особистості, але поряд і всюди мало своїм наслідком скорочення сфери

<sup>2</sup> Ковалевский М.М. Общее учение о государстве. – СПб.: Изд. кассы взаимопомощи студентов Политехнического института, 1909. – С. 184-185.

<sup>3</sup> Там само. – С. 121-122.

<sup>4</sup> Там само. – С. 117.



втручання в особисту свободу таких союзів, як сім'я, таких союзів, як рід, таких союзів, як община, таких союзів, як стани, цехи і т.п.”<sup>5</sup>.

Ковалевський в зв'язку з цим приводить цікаві і актуальні на той період приклади, підтверджуючи цю ідею. “Погодьтеся, наприклад, що якщо буде забрано у станів право шельмувати своїх членів, скажімо виключати дворян зі стану за підписання виборзької відозви (сам М. Ковалевський в силу збігу випадкових обставин не дістався Виборгу і дворянського стану не був позбавлений – В.О.), то сфера автономії особистості буде розширена, а держава в той же час може мало чи зовсім не скорочувати своєї сфери свого втручання”<sup>6</sup>. “Якщо ви зустрінетесь з виданням закону, за яким священник, втративши свою дружину, не повинен залишатися вдівцем чи поступати в монастир, а може завести другу жінку, знову ви будете мати справу з розширенням сфери свободи особистості, хоч і не послідує скорочення сфери державного втручання”<sup>7</sup>. Та, нарешті, висновок М. Ковалевського: “Ось таким шляхом скорочення сфери втручання інших, конкуруючих з державою союзів, може бути розширена сфера автономії особистості”<sup>8</sup>.

Крім того, М. Ковалевський намагається зрозуміти, чи існує тенденція до розширення чи звуження сфери державного втручання. Два існуючих на той час наукових табори давали прямо протилежні відповіді. Індивідуалісти вважали, що всемогутність давньої держави поступово звільняє місце обмеженості державних функцій держав нового часу. Для позитивістів же було зрозумілим, що ускладнення з кожним поколінням суспільних відносин викликає все більше втручання держави, і, як наслідок в кінцевому результаті веде до розширення її функцій.

М. Ковалевський є в першу чергу дослідником. Він аналізує широкий історико-етнографічний матеріал, застосовуючи власну розробку – “історико-порівняльний” метод дослідження. Український вчений приходять до висновку про те, що спочатку сфера державного втручання була надзвичайно малою. Але ще в часи родової кровної помсти держава почала вглиблюватися в сферу приватних відносин, маючи при цьому свій власний інтерес – у першу чергу, економічний. Так, наприклад, у звичаєвому германському праві розповсюдились відомі штрафи зі злочинців на користь держави. За Руською Правдою при вбивстві віра йде на користь уряду. Звідси: “з успіхами громадськості зростає і втручання держави і ... причиною його розширення з одного боку є ускладнення суспільних відносин, а з іншого – поступове прийняття на себе державою тих завдань, які здійснювалися колись такими (общезительними) союзами, як сім'я, рід, община, церква тощо”<sup>9</sup>. Із цього останнього положення, в свою чергу, слідує той висновок, що розширення меж державного втручання не завжди тотожне з обмеженням свободи індивіда.

Виходячи з даних висновків, автор наукової статті вважає, що М. Ковалевський цілеспрямовано протягом всієї своєї наукової і суспільно-політичної діяльності виступав прихильником покладення на державу соціальних функцій — функції забезпечення права на працю, функції забезпечення загальнодоступної народної освіти тощо, тим самим суттєвим чином розширюючи сферу державної діяльності. Автор наукової статті також вважає, що подальше дослідження правничої спадщини М. Ковалевського у контексті його ідей з проблематики меж державної влади буде дуже плідним та корисним та має свою відповідну

<sup>5</sup> Там само. – С. 183.

<sup>6</sup> Там само. – С.183.

<sup>7</sup> Там само. – С. 184.

<sup>8</sup> Там само. – С.184.

<sup>9</sup> Там само. – С. 197-198.



наукову перспективу поглиблення загальнолюдської наукової спадщини через розвідку досягнень нашого видатного українського співвітчизника Максима Максимовича Ковалевського.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою теорії та історії держави і права  
юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
(протокол № 4 від 25 жовтня 2002 р.)*



*Подковенко П.О.,  
здобувач кафедри теорії держави і права  
Юридичного інституту Тернопільської  
академії народного господарства*

### **ПРАВОВІ ЗАСАДИ БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ П. □ СКОРОПАДСЬКОГО**

Перед українським правознавством і зокрема її різновидом – історико-правовою наукою – стоїть широке коло проблем, які потребують ґрунтовної теоретичної розробки і вирішення. Цю проблемність посилює те, що до цього часу не здійснена належна оцінка багатьом важливим юридичним фактам українського державотворення і, як наслідок, не повністю використано важливий досвід державного будівництва, здобутий нашими попередниками. Тому виникає нагальна необхідність об'єктивного дослідження різних аспектів вітчизняної історії держави і права. Особливо значимим, на нашу думку, є правотворчий процес відродженої України. Історичний досвід дасть можливість критично оцінити процес правотворення і розбудови держави на сучасному етапі.

Україна стала на шлях національного відродження, що відповідно зумовлює потребу переоцінки та зміни ставлення до правової спадщини. Особливо важливим при ствердженні національного суверенітету є збереження українських правових традицій. На думку відомого вченого – юриста Ю.М. Оборотова, “правові традиції забезпечують зв’язок між минулим, сьогоденням і майбутнім не тільки права і правової культури, але всієї культури суспільства в цілому. Традиції в – праві це правове спадкування, вони є синонімом абсолютного, вічного, існуючого в різні часи. Їхній авторитет забезпечується корисністю, поширеністю, масовістю застосування, ефективністю дії. Традиції в праві в більшості випадків не мають потреби в примусі”<sup>1</sup>.

За роки незалежності України науковці досить активно взяли за дослідження проблем розвитку та функціонування Центральної Ради, Гетьманату та Директорії як різновидів національної держави. У досліджуваній період в Україні виникла потреба, реальна можливість побудувати власну систему законодавства та сформувати основи національної держави. Тому врахування правового досвіду минулого дасть можливість уникнути помилок часів української

<sup>1</sup> Оборотов Ю. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти: Автореф. дис... док. юр. наук. – Одеса, 2003. – С.14.